

واردات شیشه در دوره قاجار

آرزو خانپور*

محمدتقی آشوری**

چکیده

این پژوهش با روش توصیفی به مطالعه میزان و نوع واردات محصولات شیشه در دوره قاجار پرداخته است. این بررسی نشان می‌دهد بیشترین میزان واردات محصولات شیشه از کشور روسیه انجام گرفته که البته راه‌های مناسب و حمل و نقل سریع و آسان در سرعت بخشیدن به این امر بسیار موثر بود. این واردات، شیشه‌های مصرفی و کاربردی را در برمی‌گرفت. در مقابل محصولات شیشه‌ای وارد شده از کشورهای اروپایی که از طریق حکومت عثمانی انجام می‌گرفت بیشتر جنبه تزئینی داشته و مخصوص طبقه مرفه جامعه قاجاری بوده است. هرچند رشد بی‌رویه محصولات شیشه موجب شکل‌گیری تلاش‌هایی در جهت تولید آثار شیشه‌ای در ایران گردید؛ اما اغلب آثار شیشه‌ای مربوط به دوره قاجار در موزه‌های ایران متعلق به کشورهای اروپایی و روسیه بوده که در این دوره وارد ایران می‌گردید.

واژگان کلیدی: شیشه، واردات شیشه، دوره قاجار، تولید شیشه.

۱. مقدمه

انقلاب صنعتی اروپا (هجدهم م/دوازدهم ه.ق) دستاوردهای بزرگی مانند بهره‌گیری از نیروی بخار برای راه‌اندازی کارخانه‌ها به دنبال داشت. این امر نخست در انگلستان و سپس در ممالک دیگر اروپا صورت گرفت و به دنبال آن در رشته‌های گوناگون صنایع؛ به

* مربی دانشگاه هنر اسلامی تبریز (نویسنده مسئول) A.Khanpour@tabriziau.ac.ir

** دانشیار دانشگاه هنر تهران Taghi.Ashouri@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۲/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۴/۲۹

خصوص نساجی و ریسندگی نوآوری‌هایی به عمل آمد و تحولات جدیدی حاصل شد که ماحصل آن ارتقای سطح تولید بود.

در آغاز حکومت قاجار عمده جوامع ایران روستایی بودند و صنایع در آنها به شیوه سنتی از نسلی به نسل دیگر تسری می‌یافت اما به سبب سیاست‌های توسعه طلبانه و متفاوت شاهان قاجار و تحولات نوینی که در اجتماع و فرهنگ و هنر این دوره رخ داد، بن‌مایه‌های صورت کنونی هنرها و صنایع جدید در این دوره پی‌ریزی گردید.

واردات محصولات صنعتی در ایران دوره قاجار به سبب عواملی چون گسترش شهرنشینی، توسعه تمایلات تجمل‌گرایانه و عدم حضور کارخانه‌های صنعتی در ایران رشد کرد. محصولات وارداتی از جانب کشورهای که با ایران روابط تجاری داشتند به میزان بیشتری در بازارهای ایران عرضه گردید. در واقع ایران به بازاری جهت عرضه کالاها و اجناس خارجی بدل گردید.

لرد کرزن در بازدید از ایران، در زمینه تولیدات داخلی می‌نویسد: «ظروف و کارد و قاشق و بلور و شیشه و چینی و بدل آنها را باید از خارجه وارد کنند و از آهن فقط چیزهای خیلی خام و خشن می‌سازند و ساختن شیشه‌آلات مرسوم نیست.» (کرزن، ۱۳۵۰: ۶۶۶/۲)

این پژوهش به پاسخ سؤالاتی از این قبیل؛ سهم واردات محصولات شیشه در اقتصاد این دوره به چه میزان بوده است؟ بیشترین میزان محصولات شیشه از چه کشورهایی و چه نوع محصولاتی بوده است؟ وضعیت تجارت و بازرگانی آثار شیشه وارداتی به چه صورت بوده است؟ می‌پردازد. بدین منظور در این پژوهش به روش توصیفی به مطالعه اسناد و روابط تجاری ایران با سایر کشورها در واردات محصولات شیشه پرداخته می‌شود. توجه و تاکید بر وضعیت واردات محصولاتی که حاصل صنایع جدید بوده است می‌تواند ریشه‌های شکل‌گیری صنایع معاصر ایران را مشخص سازد. هنر شیشه‌گری که در ایران دارای ریشه‌های تاریخی بوده است، امروزه در ایران دچار رکود و ضعف بسیاری گردیده است که مطالعه و تامل در حوزه واردات شیشه در دوره قاجار شاید بتواند راهکارهای رشد و توسعه آن را فراهم سازد.

این پژوهش با بررسی اسناد تجاری و تاریخی، وضعیت واردات شیشه در دوره قاجار را مورد مطالعه قرار داده و با مطالعه نمونه‌های وارداتی، سهم سایر کشورها در توسعه شیشه‌های وارداتی موجود در ایران را تشریح و بررسی می‌کند.

مطالعه و بررسی رخدادهای تاریخ اقتصادی معاصر که وضعیت هنر معاصر شیشه‌گری ایران را شکل داده است می‌تواند علل رکود و راهکارهای توسعه این هنر را مشخص سازد. رویکرد دولت و جامعه به بحث واردات شیشه همزمان با دوره قاجار و انقلاب صنعتی رخ می‌داد، در حالی که قبل از آن ایران از جمله کشورهای صادرکننده این محصول به شمار می‌رفته است. انقلاب صنعتی و در پی آن عدم دسترسی ایران به امکانات ساخت محصولات صنعتی شیشه که خود موضوعی مستقل جهت مطالعه و بررسی به شمار می‌آید، موجبات حضور محصولات شیشه را در ایران فراهم نمود که تأثیرات بسیار بر نقش و فرم در شیشه ایران نهاده است؛ تاکنون نیز اغلب محصولات شیشه ایران وارداتی می‌باشد. لذا مطالعه و بررسی واردات در دوره قاجار به عنوان اولین دوره ورود این محصولات بر ضرورت این پژوهش می‌افزاید.

واردات شیشه در دوره قاجار از کدام کشورها به ایران صورت می‌گرفته است؟ چه محصولاتی از چه کشورهایی وارد ایران می‌گردید؟ دولت و تجار ایرانی چه نقشی در واردات شیشه ایفا می‌نمودند؟

تاکنون تحقیق و پژوهش مستقلی با تأکید بر عنوان واردات شیشه دوره قاجار انجام نگرفته است. فقط اشارات کلی به اقتصاد دوره قاجار در پژوهش‌های تاریخی و اقتصادی صورت گرفته است.

کتاب «تاریخ اقتصادی ایران: دوره قاجاریه» نوشته چارلز عیسوی از جمله منابع معتبر و کلی در حوزه مطالعه تاریخ اقتصادی دوره قاجار می‌باشد که در حوزه واردات شیشه نیز اشاراتی نموده است. (عیسوی: ۱۳۶۲)

کتاب «اسناد تجاری ایران» به بررسی اسناد تجارت امین الضرب که تجار و بازرگانان مشهور دوره قاجار بوده است، می‌پردازد. (مهدوی و افشار: ۱۳۸۰)

پایان نامه کارشناسی ارشد با عنوان «مطالعه تأثیر واردات شیشه بر تولیدات شیشه دوره قاجار که توسط نگارندگان این پژوهش انجام گرفته است، به مطالعه اسنادی و تاریخی وضعیت هنر شیشه‌گری قاجار که در نتیجه افزایش میزان واردات بوده است، می‌پردازد.

این پژوهش به روش توصیفی به مطالعه اسناد تجاری و بررسی وضعیت واردات شیشه می‌پردازد. برای کشف اطلاعات جدید و تبیین تاریخ شیشه در دوره قاجار، به بررسی اوضاع تجار و بازرگانان ایرانی و خارجی و امتیازات تجاری هر دو پرداخته و تلاش می‌کند با مطالعه گزارش اسناد تجاری به تبیین و توصیف واردات شیشه، انواع آن و کشورهای

واردکنندگان شیشه در این دوره پردازد. همچنین با مطالعه میدانی بر روی آثار شیشه وارداتی این دوره که در اغلب موزه‌های ایران مشاهده می‌شود به بررسی کمی و کیفی این آثار پرداخته می‌شود.

در این پژوهش با مطالعه اسناد تجاری و اقتصادی دوره قاجار، مشخص می‌شود که شیشه اغلب از چه کشورهایی وارد ایران می‌گردید و این واردات شامل چه نوع محصولاتی می‌گردید. سپس با مطالعه تجارت شیشه توسط تجار و بازرگانان ایرانی و خارجی به محدودیت‌ها و مشکلات آنها پرداخته و امتیازات تجاری بازرگانان خارجی مورد مطالعه قرار می‌گیرد. در پایان پژوهش با بررسی مجموعه‌ای از آثار وارداتی شیشه در موزه‌های ایران، سهم واردات کشورها از نظر کمی و کیفی در آثار شیشه وارداتی تبیین می‌گردد.

۲. وضعیت هنر شیشه‌گری ایران در دوره قاجار

کارگاه‌های شیشه در دوره قاجار در اغلب شهرهای ایران برای برآوردن نیازهای روزمره مردم وجود داشته است. در مجموع «بهترین تولید شیشه در قم، شیراز و پس از آن اصفهان، تهران، تبریز و کرمان صورت می‌گرفت که کارگاه‌های سنتی مذکور تنها قادر به تولید بطری، جام، لیوان، قرابه و در مواردی گلاب‌پاش یا کوزه‌قلیان بودند؛ که این مقدار در مقایسه با تولید صنعتی چه از لحاظ کیفی و چه کمی قابل قیاس نبود.» (خانپور وآشوری، ۱۳۹۱: ۵۷) در این دوره به سبب توسعه نیازهای جامعه به این محصول، کارگاه‌ها نتوانستند پاسخگوی نیازهای بازار باشند و فضای حضور کالاهای شیشه‌ای وارداتی در بازار ایران فراهم گردید.

توسعه زندگی شهری در این دوره موجب افزایش تقاضا در بازار گردید، که ناتوانی صنایع سنتی در برآوردن این میزان تقاضا زمینه را برای رونق تولیدات صنعتی، بیشتر فراهم کرد. به تدریج مجموع این شرایط و تحولات موجبات حضور کالاهای وارداتی را در ایران فراهم می‌سازد. در این پژوهش منحصراً به بررسی وضعیت شیشه‌های وارداتی در بازارهای ایران پرداخته می‌شود.

۳. رواج شیشه‌های وارداتی در بازارهای ایران

در دوره قاجار صنعت شیشه در ایران به دلیل سستی بودن شیوه تولید نتوانست به نیازهای داخلی، چه در مقیاس انبوه برای برطرف نمودن بازار مصرفی و چه در مقیاس محدود برای تولیدات هنری و تجمل‌گرایانه پاسخ‌گو باشد. بدین منظور «استفاده از آلات بلوری ساخت خارج، به ویژه توسط اقلیت‌های توانگر یا افراد نواندیش و طبقه درباری و امثال آنان مورد توجه واقع شد.» (رضایی، ۱۳۷۸: ۱۲/۸۰۹) در نتیجه شیشه نیز در شمار کالاهای وارداتی قرار گرفت. نیاز بازار داخلی به محصولات صنعتی سبب گردید که «ایران از روسیه اجناس متعددی را وارد کند همچون مسکوکات طلا و نقره، آهن، انواع و اقسام کارد و چنگال، شیشه‌آلات، عینک و...» (عیسوی، ۱۳۶۲: ۴۰۷)

میزان و حجم آثار شیشه‌ای وارداتی از روسیه در سراسر حکومت قاجار، از سایر حکومت‌ها بیشتر بوده است. بروگش در توصیف رکود بازارهای سلطان آباد و حضور کالاهای روسی و انگلیسی می‌نویسد: «بازار سلطان آباد که با عجله ساخته شده است، کوچک و محقر است و قابل مقایسه با شهرهای بزرگ نیست. مشتریان و خریداران کمی در آن دیده می‌شوند ولی از همه شگفت‌آورتر، وجود کالاهای لوکس خارجی در دکان‌های این بازار بود، از جمله ظروف چینی و بلور ساخت روسیه و پارچه‌ها و منسوجات انگلیسی در دکان‌ها به مقدار زیاد دیده می‌شد.» (بروگش، ۱۳۶۸: ۳۳۴)

هرچند که در سال‌های (۱۸۸۸م/۱۳۰۵ه.ق) بهای واردات از کشورهای چون اتریش به سبب روابط سیاسی مطلوب افزایش یافت «بهای واردات از سال (۱۸۸۹م/۱۳۰۶ه.ق) بلور و ظروف چینی اتریش: ۱۲۰۰۰۰ تومان، بلور و ظروف چینی فرانسه: ۸۰۰۰۰ تومان، بلور و ظروف چینی روسیه: ۱۰۰۰۰۰ تومان.» (کرزن، ۱۳۵۰: ۲/۶۶۷)

اما مرکز عمده‌ای که اجناس مورد نیاز ایران را فراهم می‌ساخت؛ انگلستان، روسیه، فرانسه، آلمان، اتریش و هندوستان بودند و به نحو اختصار می‌توان اظهار کرد که «واردات از فرانسه: قند، شیشه‌آلات، ظروف چینی و اجناس ابریشمی. از آلمان و اتریش: شیشه، بلور، پارچه‌های پشمی، قاشق، کارد و شکر. از هندوستان: چای، چلوار، برنج و روی، دارو، ادویه، حریر، گلابتون و دبیت بود.» (همان: ۶۶۷)

لازم به ذکر است که کشورهایی چون فرانسه که فاقد مرز مشترک با ایران بودند، محصولات خود را از راه کشورهای چون ترکیه وارد می‌نمودند. در این بین «ایران از ترکیه اجناس زیر را وارد می‌نمود: مسکوکات و مفتول طلا، جواهرات، حریرموج‌دار، شیشه‌آلات، شیشه‌های منقوش و...» (عیسوی، ۱۳۶۲: ۴۰۸) علاوه بر آن باید به واردات آینه و شیشه

کریستال از استانبول و روسیه اشاره کرد که در آن سالها «واردکردن آینه و شیشه‌های کریستال از استانبول و روسیه معمول بود و سالانه پول زیادی از هزینه‌های مملکتی را تشکیل می‌داد.» (همان: ۴۲۳)

کالاهاى آبگینه اروپا حتى با عبور از ایران به کشورهای دیگر نیز می‌رفته «چنان که کالاهایی که به تهران وارد می‌شده، از طریق مشهد به آسیای مرکزی صادر می‌شده‌است. آثار آبگینه (بلور) روسی را روس‌هایی که با خراسان تجارت داشتند، وارد این منطقه می‌کردند. بلور اروپایی حتی در خانه‌های اشرافی طوایف بختیاری هم دیده می‌شد و خرید و فروش آن در میان ایشان رواج داشت.» (شیشه‌گر؛ ۱۳۸۴: ۱۶۸/۱) این محصولات آن دسته از تولیداتی بودند که در ایران جنبه تزیینی و تجمل‌گرایانه داشتند.

«اولین کریستال‌هایی که در قرن ۱۹ وارد ایران گردید از جانب اروپا بوده که تراش داده و طلاکاری شده بودند، بعد از آن کارخانه شیشه بیکوز (Beykoz) در نزدیکی استانبول به تولید محصولاتی به تقلید از اروپا مبادرت ورزید که از جمله آن‌ها بارفتن بود.» (Diba, 1993: 6/2 "crystal") از این دوره، کشورهایی چون ترکیه درصدد تسلط بر بازارهای ایران، به تولید محصولاتی مطابق با سلیقه ایرانی دست می‌زنند.

واردات شیشه از کشورهای مختلف، سبب ورود ظروفی با ویژگی‌های گوناگون گردید. در مطالعه شیشه‌های وارداتی به دو گروه از این آثار برمی‌خوریم:

۱. آثاری که به صورت انبوه، به منزله کالای مصرفی عوام، وارد ایران می‌گردید. این گروه از کالاهای شیشه‌ای شامل شیشه‌های تخت برای استفاده در پنجره خانه‌ها، استکان‌ها و فنجان‌های چای‌خوری، ظروف مصرفی سفره و... بودند که جنبه مصرفی داشتند. در این نوع کالاها، کمتر به کیفیت آثار پرداخته می‌شد و اغلب از کشورهایی چون روسیه و اتریش وارد ایران می‌گردید.

۲. آثار شیشه‌ای که برای طبقه متمول و مرفه جامعه کاربرد داشت، این آثار با ویژگی‌های متمایز در مواد اولیه و روش ساخت و تزیین تولید می‌شدند که این امر خود دلیلی بر استفاده آنها در ایران به عنوان کالای تزیینی و تجملی در بین طبقه اشراف بود که در میهمانی‌ها جنبه مصرفی می‌یافت. از آنجا که ظروف وارداتی گروه دوم جنبه تزیینی داشت، کیفیت مواد و ساخت آن نیز بهتر از گروه اول بود.

۳.۱ واردات شیشه از روسیه

بازار نواحی شمالی و مرکزی ایران در اختیار روس‌های تزاری و بازار نواحی جنوبی در اختیار انگلیس‌ها بود. حضور شیشه‌های روسی، در بازارهای محلی به کرات یاد شده است «در بازارهای قوچان انواع ظروف شیشه‌ای و فلزی و چینی که از روسیه وارد می‌شد، معامله می‌گردید.» (دالمانی، ۱۳۷۸: ۱۱۱) فروش و معامله این کالاها در بازارهای محلی، نشانگر وسعت این آثار در زمره ظروف روزمره و مصرفی می‌باشد. تنوع در شیشه‌های روسی، تابع عواملی چون نوع محصولات و کارخانه‌های صنعتی بود که در دوره‌هایی در روسیه فعالیت می‌نمود. «دولت روسیه در این دوره، شیشه‌آلات، چینی، کریستال به ایران می‌فرستاد. یکی از علل پیشرفت روسیه در مسئله تجارت، نزدیکی و همسایگی با ایران بود، زیرا روابط تجاری بدون هیچگونه مانعی برقرار می‌شد.» (تاجبخش، ۱۳۸۲: ۴۱۵) «تولیدات شیشه‌ای روسیه با تولیدات شیشه بوهمی و فرانسوی دم از رقابت می‌زد و گاه بر آن می‌چربید.» (عیسوی، ۱۳۶۲: ۲۱۵)

خسرو میرزای قاجار، در سفر خود که به قصد عذرخواهی از واقعه قتل گریبایدوف به پترزبورگ انجام گرفته بود. (۱۸۲۹م/۱۳۴۵ه.ق) پس از بازدید از کارخانه شیشه‌گری که عایداتی برای دولت روسیه داشته، از کارخانه بارفتن سازی نیز بازدید کرده و در این باره شرحی نوشته است. «مصالح را که نرم کرده و خمیر نموده بودند، استادها به واسطه چرخ‌چرخ که به پای خود به گردش می‌آوردند، خمیره‌ی ظروف را که بر بالای چرخ گذاشته بودند، به حرکت انگشتان دست ترکیبهای مختلف می‌دادند. بعد از آن در خانه دیگر به کوره‌هایی که شبیه به کوره ریخته‌گری ایران بود برده، در مرحله بعد طبخ می‌کردند. از آنجا تا به اتاقهای دیگر فرستاده، میناسازی و فرفوره‌کاری می‌کردند و در کوره‌هایی مانند کوره‌های میناسازی ایران آتش می‌دادند.» (افشار، ۱۳۴۹: ۲۷۷) تولیدات این کارخانه که بدل چینی تولید می‌کرد، عواید چندانی برای دولت روسیه فراهم نمی‌نمود. این کارخانه توسط فرانسوی‌ها در روسیه ساخته و اداره می‌شد و در نهایت تولیدات سودمندی نداشت اما همانگونه که پیش از این هم ذکر گردید، وی از کارخانه شیشه‌گری نیز بازدید نموده و می‌گوید: «آن کارخانه‌ای است مشتمل بر چندین اطاق. اوطاقی میان کوره بود جهت آب کردن مصالح بلور. همینکه مصالح در کوره گذاخته می‌شد، با لوله میان خالی بقدر ضرورت از آن برمی‌داشت و نفس در آن دمیده با انبری که در دست داشت، هر ترکیبی که می‌خواست به

آن می داد، اگر تا پذیرفتن همه ترکیب‌های مخیله، مصالح سرد شده قبول ترکیب نمی کرد، دوباره او را به کوره برده گرم می نمود تا تراکيب مخیله را به اتمام می رسانید. در حضور شاهزاده شیشه قلیانی ساختند و همچنین شیشه‌های نازک میان‌خالی که برای تشخیص درجه گرمی و سردی هوا جیوه در آن می کنند.» (همان: ۲۷۶) آشنایی ایرانیان با مظاهر انقلاب صنعتی، انگیزه های تولید و رواج صنایع در ایران را فراهم می سازد.

۱.۱.۳. تجارخانه سوریان کوسیچ (Severian kossyich)

ضعف سیاسی و اقتصادی دولت مرکزی در دوره قاجاریه و سردرگمی کارگذاران دولتی در برابر اعمال نفوذ قدرت‌های استعماری سبب گردید تا دولت قاجار موانع تاریخی رشد و توسعه سرمایه‌داری را از اسلاف خود به ارث ببرد، در حالی که نتوانست عوامل رشد سرمایه‌داری وابسته به حکومت را که دولت‌های نیرومندتر در طول تاریخ ایران تدارک می دیدند، فراهم آورد. گذشته از سیاست‌های مساعد پولی و گمرکی، توسعه شبکه‌های ارتباطی و تأمین امنیت راه‌های تجاری، از عوامل مؤثر رشد فعالیت‌های تجاری و وسعت بخشیدن به بازار ملی بود که دولت‌های مرکزی نیرومند در تاریخ ایران همواره بدان پرداخته‌اند. حال آنکه قاجارها نتوانستند اقدامات مؤثری در این زمینه به عمل آورند. «سرمایه‌گذاران غربی که ابتدا برای فعالیت‌های بازرگانی به ایران روی آورده بودند از اوایل قرن چهاردهم به سرمایه‌گذاری صنعتی در کشور ما علاقه پیدا کردند و کار خود را رفته رفته گسترش دادند. در این میان سرمایه‌گذاران روسی و یا تحت‌الحمایگان آنان سهم عمده‌ای در سرمایه‌گذاری خارجی داشتند.» (اشرف، ۱۳۵۹: ۶۰) به طوری که «در سال ۱۲۵۷ هجری (۱۸۴۱م) پیمان بازرگانی میان انگلستان و ایران، با شرایط پیشنهادی دولت بریتانیا، مبنی بر اینکه رعایای آن دولت از حقوق برون مرزی برخوردار و از پرداخت عوارض گمرک داخلی معاف باشند، منعقد گردید. این گونه به کالاهای انگلیسی وارده به ایران ۵ درصد بهای کالا، گمرک تعلق می گرفت و بازرگانان آن کشور از پرداخت مالیات‌ها و عوارض دیگر در داخل ایران معاف‌اند. بعدها کشورهای سرمایه‌دار اروپایی دیگر از این حقوق و امتیازات کشور ایران بهره بردند؛ به سال ۱۲۷۲ هجری فرانسه و به سال ۱۲۷۹ هجری بلژیک، دانمارک، هلند، سوئد و نروژ پیمان‌های بازرگانی مشابهی را با ایران منعقد کردند.» (گراتوسکی، ۱۳۵۹: ۳۳۹)

نا امنی تجار ایرانی در بازرگانی و واردات کالاهای خارجی که نتیجه‌ی عدم حمایت دولت ایران از تجارت داخلی در زمینه گمرک، حمل و نقل و... بود، سبب رکود تجارت کالاهای وارداتی توسط تاجران ایرانی گردید. از این رو کشورهای صنعتی از حمایت بی‌شائبه دولت ایران برخوردار گشته، به فکر احداث و برقراری تجارتخانه‌هایی افتادند که کالاهای صنعتی خود را مبادله نموده و سود حاصل از معاملات را نیز عاید تجار و بازرگانان خود گردانند.

تسهیلات و امنیتی که برای تجار خارجی در سرزمین ایران از قبل دولت‌های خویش فراهم شده بود، سبب تشکیل تجارتخانه‌هایی در شهرهای بزرگی چون تهران و تبریز گردید. این تجارتخانه‌ها هر کدام در زمینه خاصی به فعالیت‌های تجاری مشغول شدند. در پی این سیاست توسعه‌طلبانه اقتصادی بود که تجارتخانه‌های خارجی در دوره قاجار در شهرهای ایران شروع به فعالیت نمودند. در این میان، تجارتخانه «سوریان کوسیچ» از شرکت‌های روسی بود که به فروش و ارائه محصولات شیشه و چینی آلات اقدام نمود. استقبال ایرانیان از کالاهای شیشه‌ای، موجبات سرمایه‌گذاری و ایجاد تجارتخانه‌ای بدین منظور را فراهم آورده بود. «درآمد این تجارتخانه ۱۰۰۰۰۰۰ روبل در سال بود.» (عیسوی، ۱۳۶۲: ۵۶۵) استقبال از کالاهای تجملی و فرارگرفتن کالاهایی چون چهل چراغ، لاله و... در نیازهای ضروری موجود در خانه ایرانی از جمله عادات رایج در این دوره به شمار می‌آید.

هم‌زمان با تجارتخانه‌های خارجی، برخی از تاجران ایرانی نیز به وارد نمودن کالاهای شیشه‌ای اقدام نمودند که به سبب اوضاع مساعد تجاری، برای تجار خارجی و اوضاع نامساعد برای بازرگانان داخلی به ناکامی واردکنندگان داخلی انجامید.

۲.۳ واردات شیشه از اروپا

شیشه‌های صنعتی اروپا در این دوره با کاربرد تجملی و تزیینی به میزان زیادی وارد ایران شده و مورد اقبال عموم قرار گرفت. در دوره قاجار، شیشه‌های وارداتی اروپایی از کشورهای چوچون انگلستان، فرانسه، اتریش و... وارد ایران گشت. شیشه از انگلستان به سبب روابط سلطه‌گرانه دولتش بر ایران در این دوره به سهولت وارد خاک ایران می‌شود و محدودیت‌هایی چون پرداخت گمرکات، عوارض راهداری و مالیات را در پی معاهده‌های

سیاسی برای بازرگانان خود برطرف می نمود. ارزش اقلام وارداتی از انگلستان و هندوستان (مستعمره انگلستان) یا برعکس که انتشار یافته است از لحاظ مقیاس تجارتنی قابل اعتماد نیست «بعضی اجناس از قبیل قند مارس و بلورآلات اتریشی از طریق بمبئی در کشتی های انگلیسی و به وسیله تاجران انگلیسی وارد می گردد.» (کرزن، ۲، ۱۳۵۰/۶۸۰)

به شیشه های ساخت انگلستان در خانه های ایرانی، به وفور در مشاهدات و گزارش های سیاحان این دوره اشاره می شود؛ بروگش در توصیف منزل بیگلربیگی حاج قوام (شهردار شیراز) می نویسد: «کف تالار با فرش های بسیار گرانبها مفروش شده بود و لوسترها و چهل چراغ های ساخت انگلستان از سقف تالار آویزان بود، مبل های آن نیز تماما انگلیسی و از هندوستان وارد شده بود.» (بروگش، ۱۳۶۸: ۴۸۰)

هانری رنه دالمانی نیز در بازدید از بازار اصفهان می نویسد: «در این بازارها آنچه به ندرت به چشم می خورد کالاهای فرانسوی است. در حقیقت آنچه در این بازارها فراوان است عبارت است از اشیای بلور اتریشی، پارچه های انگلیسی و انواع کالاهای روسی. در واقع متحدان خوب ما با انعقاد قراردادهایی با شاه ایران بازارهای این کشور را از مال التجاره های متنوع خود انباشته اند. در بازار ایران اشیای چینی و بلور نازل نیز به فروش می رسد که معلوم نیست کار کدام کشور است.» (دالمانی، ۱۳۷۸: ۵۷۷) و در جای دیگر در توصیف کاخ گلستان آورده است: «تماشاگر هنگام ورود از تالو جارها و چهل چراغ های بلور تراش دار مبهوت می شود. در میان این اشیاء بلورین تعداد اشیاء ساخت کارخانه های سن لویی و سن گوین از محصولات دیگر کارخانه های بلورسازی اروپا بیشتر است. با همه این احوال باید اذعان کرد که آرایش ساختمان و نحوه ارائه این اشیاء نفیس و ظریف از سلیقه مطلوب برخوردار نیست.» (همان: ۳۹۶)

وی در مشاهده بازار تهران به شیشه های تراش داری اشاره می نماید که محصول کشور اتریش است؛ «بیشترین کالای دکان های فروش اشیای خانگی چهل چراغها و لاله ها و دیگر اشیای بلورین تراش دار است. ایرانیان دل داده کالاهای زرق و برق دارند و کشور اتریش با داشتن نمونه های بزرگ تولید این گونه کالاها صادرکننده دست اول آنها به ایران و دیگر کشورهای مشرق زمین است.» (همان: ۴۰۹)

آنچه به طور مشترک در همه این توصیفات مشاهده می گردد این است که کالاهای روسی، انگلیسی و اتریشی بیشتر به صورت جار و چهلچراغ تراش دار بوده و جنبه تجملی و اشرافی داشته اند.

سیاحان ایرانی نیز در سفر به غرب به توصیف شیشه‌های اروپا در آن دوره پرداخته‌اند که به طور قطع در تولیدات و سلیقه ایرانی تأثیر داشته است. فتاح خان گرمرودی، در توصیف صنایع‌خانه‌ای در پاریس در این دوره می‌نویسد: «معتبری در غرب ترتیب داده نموده‌اند که در مدت هر پنج سال هر کس از هرگونه اقمشه و اسباب و آلات اعم از بلورینه و بارفتن و فلزات و غیره اختراع نموده، بطرح و طرز تازه ساخته باشد. در همان خانه حاضر و تا سه ماه آماده می‌دارند که عموم مردم آمده به مرور ملاحظه و دقت می‌نمایند، هرکسی چیز عجیب و غریبی ساخته و در صناعت طرح نوی انداخته باشد از دولت انعام کلی می‌دهند.» (گرمرودی، ۱۳۴۷: ۸۱۴) وی در توصیف شهر پاریس می‌گوید: «شعاع شیشه و اسباب بلور و بارفتن و آلات جواهر و مرآت (جمع آینه) و الوان اقمشه و ضیاء لاله و مردنگی و مشکات در میان دکاکین و حجرات و نور قنادیل در کوچه و میدان و بازار و عمارت بسکه بهم دیگر می‌پیچد مانند روز روشن است.» (همان: ۸۰۷)

فرخ‌خان امین‌الدوله در سفر به فرانسه از کارخانه‌های پاریس بازدید نموده و می‌نویسد: «کارخانه قلیاب‌سازی که قلیاب را طوری تصفیه می‌نماید که مثل نمک بسیار سفید می‌شود و آن نمک را برای آب کردن اجزای بلور می‌سازند.» (سرابی، ۱۳۶۱: ۲۷۲)

شیشه‌های وارداتی در دوره قاجار به عناوین و نام‌های گوناگونی شناخته و طبقه‌بندی می‌شود. بیشترین آثار این دوره به نام شیشه بارفتن شناخته می‌گردد که در مواردی با شیشه‌های اپالین^۲ شباهت‌هایی دارد و به همین سبب آنها را مترادف هم می‌شمارند. در میان شیشه‌های وارداتی، به گروهی از آنان شیشه‌های باکارات^۳ (Baccarat) گفته می‌شود که تولیدات کارخانه‌ای به همین نام در فرانسه بود.

۴. وضعیت تجار و بازرگانان ایرانی در مبادلات محصولات شیشه

طبقه تجار و بازرگان همواره در جامعه ایرانی دارای موقعیت ممتازی بودند. آنان هم نزد حاکمان وقت، به سبب حمایت مالی از دربار و دولت و هم نزد عوام به سبب نفوذی که در بازار داشتند، مورد احترام واقع می‌شدند. در این دوره بازرگانان علاوه بر معاملات تجاری، به واردات و صادرات روی آوردند. حال اینکه صادرات به تجارت موادخام و کشاورزی در میزان کم و به صورت معاوضه با کالا اطلاق می‌شد که در عمل هیچگونه پولی را وارد کشور نمی‌نمود. در عوض واردات، انبوهی از کالاهای صنعتی کشورهای غربی و روسیه

بود که در عوض پول و طلا مبادله می‌گردید. همان گونه که پیش از این گفته شد، حمایت دربار بیشتر شامل حال تجارت‌خانه‌های خارجی می‌باشد تا حدی که تاجر ایرانی سه تا پنج برابر مالیات و گمرکی را نسبت به تاجر خارجی می‌پرداخت. تا اینکه بسیاری از تجار فضای ناعادلانه رقابت را رها نموده و به مبادلات داخلی قناعت ورزیدند، جز موارد معدودی چون امین‌الضرب که دارای هوش اقتصادی و سرمایه مطلوبی بود.

۱.۴. تجارت‌خانه امین‌الضرب

حاج محمدحسن اصفهانی معروف به امین دارالضرب (حاج محمدحسن کمپانی) از تجار و بازرگانان با نفوذ و قدرتمندی در دوره ناصرالدین شاه بود. وی از معدود تاجران بود که در روند گسترش سرمایه‌گذاری‌های صنعتی اقدام به احداث کارخانه بلورسازی نمود. کارگاه امین‌الضرب شاید تنها کارگاه بلورسازی بود که با سرمایه‌گذاری بازرگانان داخلی شروع به کار کرده بود و مدت زیادی نیز به کار خود ادامه داد.

حاج محمد اصفهانی برای سهولت در مبادله کالا و وارد نمودن اجناس از کشورهای غربی، برادر خود، حاج ابوالقاسم خان اصفهانی را که در استانبول مقیم بود، در دفتر خود در این شهر، به عنوان نماینده تجاری خویش قرار داده بود. در کتابی با عنوان اسناد تجارت ایران در سال (۱۸۷۰م/۱۲۸۷ه.ق) مجموعه‌ای از مکاتبات آن دو آمده است، که نیاز بازار از جانب امین‌الضرب به صورت منظم برای وی گزارش می‌شد تا در لیست اقلام وارداتی سهوی صورت نپذیرد. در مطالعه گزارش شیشه‌های وارداتی از هر دو جانب به نکات قابل توجهی برخورد می‌کنیم:

در زمینه جار و چهل چراغ‌هایی که باید از استانبول وارد ایران می‌شده، جداگانه سخن می‌گوید و شرایط و اوضاع فروش آنها را گزارش می‌دهد: «در خصوص چلچراغ و جار به سلامت رسیده، موجود است. هر گاه شاه اینجا می‌شد خوب می‌توانستم بفروشم. حال باز تحمل دارم شاید انشاءالله بعد از ورود قبله عالم به خود پادشاه بفروشم و الان چند نفر طالبند، لکن به این فیهاها که نوشته‌اید نمی‌شود فروخت. تا ببینم چه قیمت مصرف خواهد شد.» (مهدوی و افشار، ۱۳۸۰: ۲۵۰) آنچه از این گزارش کوتاه تجاری برمی‌آید این است که اقلامی چون جار و چهلچراغ که دارای قیمت بالاتری نسبت به دیگر اجناس بودند، جز شاه خریدار دیگری نداشت و این مؤید انحصار این کالاها نزد شاه، اشراف و

طبقه مرفه جامعه ایرانی بود و مورد مصرف عام واقع نمی‌شد. در جای دیگری می‌گوید: «بیست و سه صندوق چهلچراغ‌ها کماکان موجود است. یک زوج جار زمینی هفت لاله، او را فروختم یک و پنجاه تومان.» (همان: ۲۶)

اسناد تجارت امین‌الضرب علاوه بر توانمندی‌های اقتصادی در اقشار مختلف جامعه برای خرید کالاهای شیشه‌ای، بیانگر سلیقه عام در آن دوره نیز می‌باشد: «تنگ‌های آبلیمو هر چه سبز و سفید و قرمز داشت همه را فروختم جفتی چهار قران و صد دینار و آنچه لاجوردی داشت کلا موجود است. علاوه از قیمت مزبور نمی‌خرند.» (مهدوی و افشار، ۱۳۸۰: ۷۵) روابط مستمر بین دو تجارت‌خانه، از عوامل موفقیت امین‌الضرب در تجارت خارجی باشد. «تنگ‌های آبلیمو خوری که یکی چهار غروش خریده‌اید، دو صندوق دیگر بخرید. ملاحظه کنید چیزی که عددش زیاد و قیمتش کم باشد مثل تنگ ضرر ندارد. خرید کردن شما سینی است که جهت محمد ابراهیم خریده‌اید. اینها را در تهران به هیچ وجه نمی‌خرند، می‌خواستید اینها را یک فنجان بخرید، هم زود می‌خریدند و هم خوب نفع می‌کرد، این جور مال‌ها نامرغوب است.» (همان: ۸۸)

کالاهای مصرفی نسبت به کالاهای تجملی به میزان بیشتری وارد ایران می‌گردید. «در خصوص فنجان نعلبکی از قراردادی که حاجی عبدالحمید نوشته بود الی دو صندوق که جهت آقا محمد خریده بودید خوب رفته، لیکن مظنه‌اش را ننوشته‌اند که چند فروخته. همین قدر نوشته است فروختم خوب نفع کرد. ولی زیادش شکسته بود. البته به قدر ده صندوق از جور همین دو صندوق بخرید و بزودی ارسال دارید.» (همان: ۴۰) در گزارش‌های حاج محمدحسن اصفهانی به برادر خود در استانبول مکررا از شکستن اقلام شیشه‌ای یاد شده است، در پی آن دوباره سفارش جدید را مطرح ساخته است که این بیانگر نیاز مداوم بازار تهران به این اجناس است که تولیدات داخلی آن را برطرف نمی‌نمود. «بلورآلات و چیزهای غریبه و متفرقه که مایه چندانی نداشته باشد و ارزان باشد ضرر ندارد. اما اسباب چراغ به هیچ وجه نخرید.» (همان: ۵۲)

اسباب چراغ در این دوره در کارگاه‌های داخلی به وفور تولید می‌شده است، همچنین این نوع از شیشه‌ها بسیار نازک و شکننده بوده است و خسارت حاصل از شکست در زمان حمل و نقل، سبب متضرر نمودن تجار این کالاها می‌نمود و امین‌الضرب نیز از برادرش می‌خواهد که از خرید این اجناس خودداری نماید.

در مطالعه آثار، به نمونه‌هایی با تزیینات دانه‌نشان بر می‌خوریم که در برخی منابع این نمونه‌ها بعد از ورود به ایران تزیین و مرصع گردیدند. در گزارش‌های امین‌الضرب آمده است: «گیلاس‌های شربت‌خوری که به جهت خانه فرستاده بودید پنج دانه او شکسته است. این‌ها را یک جورش خیلی خوب است. اگر ممکن است یکصد دوجین به زودی زود خریده ارسال دارید. از آن جور که پایه‌اش کوتاه و نگین نشان است. دو نمره کاغذ که در زیر آن چسبانیده بود کندم در جوف است. البته خواهید فهمید از نمره آنها که چه جور است و البته از خرید آنها کوتاهی نکنید. دوجینی پنج تومان بلاکلام می‌خرند.» (همان: ۵۳) گزارش‌هایی تا این حد دقیق و روزمره، اطلاعات ارزشمندی در زمینه شیشه‌های وارداتی این دوره را منتقل می‌نماید.

همان‌گونه در بخش‌های پیش نیز اشاره شد، کالاهای شیشه‌ای که از روسیه و از طریق بندر آستارخان (حاجی‌طرخان) وارد ایران می‌شد، به بلورهای حاجی‌طرخانی شهرت داشتند. در گزارش کوتاهی امین‌الضرب در انتقاد از محموله شیشه‌ای به برادر خود نوشته است: «این پیاله نعلبکی و کاسه بشقاب‌ها که فرستاده‌اید، پیاله نعلبکی آبی لاجوردیش و سبزش خوش طرح بود. لیکن کاسه بشقاب‌ها بد بود. علی‌الخصوص بشقاب‌هایش جور مال حاج‌طرخانی بود. بشقاب‌های لندن با اینها در فروش دستی یک تومان تفاوت دارد. اول دو جینی شش تومان فروخته بودم، به جهت نامرغوبی بشقاب‌ها دو جینی یک تومان کم کردند و حق هم داشتند.» (همان: ۵۳) در خصوص اینکه اجناس مورد بحث، محصول کدام کشور بوده، نیز گاهی اشاراتی شده است. از آنجا که کلیه کالاهای شیشه‌ای اروپایی از مرزهای ترکیه وارد ایران می‌شد، تفکیک محل ساخت آن بسیار مشکل می‌نماید. حاج ابوالقاسم در نامه‌ای به حاج محمدحسن مقیم اصفهان می‌نویسد: «در هر صورت یک صندوق هم قهوه‌خوری خریده‌ام، یکصد دوجین است به واپور داده شد، به انضمام یک صندوق که هشت عدد میوه‌خوری در میانش هست که هر عددی سه پارچه است یکی پایه و یکی کاسه آن و یکی سرپوش آن یکی به مثل سه جفت گلدان سبز که به آقا محمدحسن دادید، دو زوج آن رقم است بدون کم و زیاد، یک جفت و دیگرش هم همان جور است، لکن آبی لاجوردی و بلور سفید است. یک جفت دیگرش هم مرصع الوان است. اینها هم از اسباب‌های بازار فاریس است که در بازار فاریس برپا شده بود انتقه است، جهت اطلاع عرض شد.» (همان: ۲۸۱)

در لیست بلورآلات وارداتی در سال (۱۳۸۷م/۱۳۸۷ه.ق) در ایران توسط امین‌الضرب به فهرست متنوع کالاهایی بر می‌خوریم که در وجه اول همه کاربردی‌اند و عبارتند از: کاسه، بشقاب، گیلان، تنگ آبلیموخوری، گلدان، قنددان، میوه خوری، طبق، گلاب پاش، کوزه قلیان، نمکدان و صندوق.

۵. تأثیر شیشه‌های وارداتی بر تولیدات داخلی

در این دوره بیشترین حجم واردات از روسیه و اتریش بود که شیشه‌های تخت و کاربردی را وارد ایران می‌نمودند. روسیه با تولید شیشه‌های سفره، چون استکان نعلبکی، فنجان چای‌خوری، پارچ، کاسه و بشقاب که به میزان زیاد و قیمت کم ارائه می‌شد، وارد بازارهای ایران می‌شد. روسیه در قیاس با کشورهای دیگر به سبب مرزهای مشترک سهولت بیشتری در حمل و نقل داشت. از آنجا که حمل و نقل شیشه به سبب شکننده بودن متحمل خسارت‌های زیادی می‌گردید، کشورهای اروپایی نسبت به روسیه در زمینه وارد نمودن این محصولات با مشکلات بیشتری مواجه می‌گشتند. انگلستان به سبب مرزهای مشترک آبی ایران با مستعمره خویش هندوستان، اجناس خود را از طریق دریای جنوب وارد ایران می‌نمود که این نیز سبب خسارت‌هایی در جریان حمل و نقل می‌گشت.

فرانسه برای وارد نمودن کالاهای خود، ابتدا با برقراری روابط دوستانه، از مرزهای ایران و روسیه استفاده می‌کرد، اما بعدها به سبب اخذ گمرکی و مالیات توسط دولت روسیه، محصولات خود را توسط تجار ایرانی از مرزهای ترکیه وارد ایران نمود.

شکست کالاهای شیشه‌ای در مسیر حمل و نقل، دوری مسیر و اخذ گمرکی در کشورهای مسیر، سبب افزایش قیمت نهایی کالاهای شیشه‌ای فرانسه می‌گردید. از این رو همان گونه که پیشتر نیز ذکر شد، دولت فرانسه اقدام به وارد نمودن کالاهایی با کیفیت مطلوب و تزئینات زیاد در میزان محدود و اندک برای طبقه اشراف و دربار کرد. شاید بدین سبب است که اغلب نمونه‌های آثار موزه‌ای قاجاری، متعلق به فرانسه می‌باشد. در این قسمت جدولی از میزان واردات شیشه از کشورهای صنعتی آمده است که آمار و ارقام ذکر شده از کتاب Willem floor اقتباس شده است.

جدول ۱- میزان واردات شیشه:

کشور	نوع واردات	میزان واردات	توضیحات
------	------------	--------------	---------

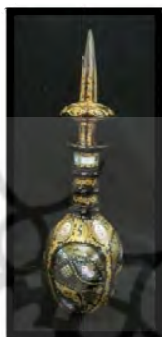
-	۵۰۰۰۰ قطعه در سال	لوستر، شعدمان چند شاخه و چراغ	فرانسه
۱۰۰۰۰۰ لاله در سال	۱۰۰۰۰۰ قطعه در سال	لیوان چای خوری، لاله، شیشه چراغ و مردنگی	روسیه
	-	لیوان چای خوری، لاله	اتریش
	-	لاله	آلمان
-	۵۰۰۰۰ قطعه در سال	پارچ‌های کوچک، لیوان، بطری‌های دردار	بوهیمیا
-	۲۵۰۰۰ قطعه در سال	مردنگی، لاله، شیشه چراغ	بلژیک
اجناس انگلیس	۱۰۰۰۰۰ قطعه در سال		بمبئی

با بررسی و مطالعه آثار شیشه‌ای که در این دوره وارد ایران گردید، نتایج جالبی به دست می‌آید که در این بخش اشاراتی به آن می‌شود. گروهی از شیشه‌های مصرفی و کاربردی که از روسیه و امثالهم وارد ایران می‌گردید؛ بدون تزیینات تجملی و به صورت قالبی و با ته‌مایه‌های رنگی می‌باشد که مخاطب آن قشر عام مردم است.

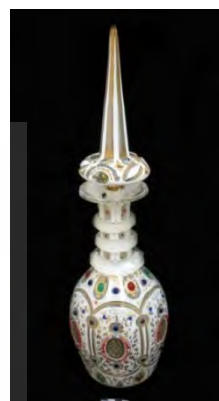
گروه دیگری از آثار نیز که جنبه تجملی و اشرافی دارند، برای طبقه اعیان و دربار وارد می‌گردید که گروهی از اینان دارای تزییناتی مطابق سلیقه ایرانی بوده و حتی گروهی بعد از ورود به ایران نقاشی و تراش داده شده‌اند. از این دوره شیوه‌ای از تزیین، متأثر از نمونه‌های غربی به نام عکس برگردان معمول گردید. همانگونه که اعتمادالسلطنه در المآثر و الآثار می‌نویسد: «بلور بارفتن و چینی به تصویر همایون اعلیحضرت شهریار و شاهنشاهزادگان کامکار» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱/۱۶۱) بر روی برخی از آثار، تصویر زنان و شاهزادگان اروپایی وجود دارد ولی در اغلب نمونه‌ها، تصویر شاه وقت و شاهزادگان ایرانی نقش بسته که به احتمال زیاد کالایی سفارشی یا اهدایی بوده است. «در برخی مواقع به سفارش ایران بر روی محصولات وارداتی، نقوش مورد علاقه ایرانی یعنی گل و بته، منظره و نقش شیر و خورشید و تصویر پادشاهان قاجار به خصوص ناصرالدین شاه به صورت نقاشی و چاپ عکس برگردان نقش می‌گردید.» (شفیع‌پور، ۱۳۸۴: ۲۵۰) تزییناتی به همین شیوه، به وسیله شیشه‌گران ایرانی تقلید گردید که این سنت همچنان در کارگاه‌های شیشه‌گری ایران جریان دارد. همانگونه که بیان شد، اپالین و بارفتن شیشه‌های شیری رنگی بودند که به سبب شباهت‌هایی در بدنه آن، گاهی آن را یک نوع شیشه داشتند. اما در اصل متفاوتند. کُندن نیز

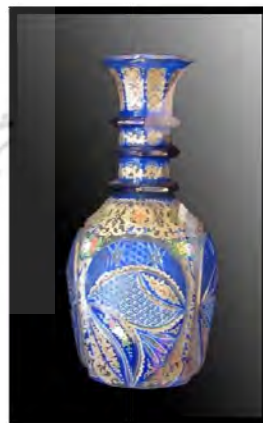
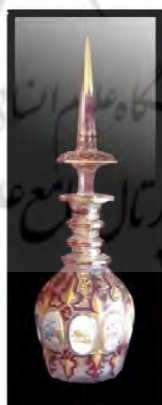
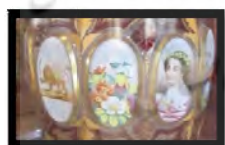
در کارگاه‌های سنتی نقاشی روی شیشه، به نوعی از نقوش گل و بته با طلا اطلاق می‌گردد که در آثار این دوره به وفور مشاهده می‌کنیم.

تصویر ۲. تنگ نیزه‌ای، ساخت انگلستان، موسسه فرهنگی موزه‌های بنیاد

تصویر ۱. تنگ نیزه‌ای، ساخت انگلستان، موزه رضا عباسی

۳۲ واردات شیشه در دوره قاجار

تصویر ۳. تنگ، ساخت فرانسه، تصویر ۴. تنگ بلورین،
موزه قاجار تبریز
ساخت فرانسه، موزه قاجار
تبریز

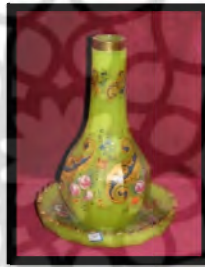

تصویر ۶. ظروف سه

تصویر ۷. تنگ
دردار، بارفتن، موزه
آبگینه

تکه بلورین (بارفتن)،
۱۳ ه.ق، بوهم، موزه
آبگینه

تصویر ۵. تنگ
نیزه‌ای،
احتمالاً موزه رضا
عباسی

تصویر ۱۰. کوزه
قلیان، فرانسه، موزه
رضا عباسی

تصویر ۹. کوزه قلیان،
بارفتن، فرانسه، موزه
آبگینه

تصویر ۱۳. ظرف
بلورین، فرانسه، موزه
آبگینه

تصویر ۱۲. کوزه قلیان،
اپالین (بارفتن) فرانسه،
موزه آبگینه

تصویر ۸. گلدان،
بارفتن، فرانسه، موزه
آبگینه

تصویر ۱۱. گلدان
بارفتن، فرانسه، موزه
رضا عباسی

تصویر ۱۶. ظرف دردار،
بارفتن، محل ساخت:؟، موزه
آبگینه

تصویر ۱۵. ظرف دردار،
ترکیه (Beykoz)، موزه
رضا عباسی

تصویر ۱۴. فنجان
چای خوری، بارفتن،
فرانسه، موزه آبگینه

تصویر ۱۹. شربت خوری،
روسیه، موزه قاجار تبریز

تصویر ۱۸. بطری دردار،
روسیه، موزه قاجار تبریز

تصویر ۱۷.
جای چای، احتمالاً
انگلیس، موزه قاجار
تبریز

۶. تلاش‌های ایران برای احداث کارخانه‌های شیشه در دوره قاجار

تدبیر دولت ایران در مواجهه با پدیده‌ی واردات و حذف هزینه‌ی هنگفت حمل و نقل و خسارات ناشی از آن و نیز حق گمرک و نظایر آن، راه‌اندازی کارگاه‌ها و کارخانه‌هایی بود که می‌بایست به شیوه صنعتی، محصولات موردنیاز را تولید و تأمین نمایند که به تبع این سیاست، دول صنعتی غرب به دلیل حضور گسترده‌ی سیاسی در ایران، اقدام به سرمایه‌گذاری صنعتی در کشور نمودند.

«کارخانه‌هایی که در نتیجه‌ی این تلاش‌ها و سرمایه‌گذاری‌های خارجی در ایران احداث گردید، بر سه دسته بودند:

۱. کارخانه‌هایی که با حمایت دولت در مواجهه با محصولات وارداتی، توسط عوامل ایرانی یا خارجی احداث گردید.

۲. کارخانه‌هایی که توسط سرمایه‌گذاران غیرایرانی و دولت‌های خارجی در ایران راه‌اندازی شد.

۳. کارگاه‌هایی که توسط تجار و تولیدکنندگان داخلی در ایران به منظور خودکفایی در شیوه صنعتی تأسیس شد.» (خانپور و آشوری، ۱۳۹۱: ۶۱)

نخستین گام برای راه‌اندازی صنعت شیشه، کسب دانش لازم از نیروهای متخصص کشورهای صنعتی بود که به این منظور «در سال ۱۲۳۳ هجری، حاجی محمدحسین خان ناظم‌الدوله، گروهی از کارمندان انگلیسی در اصفهان را برای کارخانه شیشه و کارخانه چینی استخدام نمود، که سبب رشد این صنایع در اصفهان گردید. در نهایت ملک قاسم‌میرزا، کارخانه شیشه‌ون را در سال ۱۲۵۶ تأسیس کرد.» (Floor, 2003: 92) «در زمان محمدشاه قاجار یک کارخانه بلورسازی توسط صنعتگری فرانسوی در تهران دایر شد، ولی مدتی بعد تعطیل گردید.» (شیشه‌گر، ۱۳۸۴: ۱۶۷/۱)

در واقع نخستین تلاش‌ها و شاید جدی‌ترین آنها، همزمان با حکومت ناصرالدین شاه و در زمان نخست‌وزیری امیرکبیر انجام شد.

در اوایل حکومت ناصرالدین شاه و به مدد تلاش‌های صدراعظم توانمندش، امیرکبیر، اصلاحات مبتکرانه‌ای در زمینه‌ی حکومت، اقتصاد و آموزش کشور انجام شد. نخستین گام از این اصلاحات، تربیت و آموزش گروهی از کارآموزان در کشورهای صنعتی‌ای بود که این صنایع در آنها انجام می‌گرفت، از آنجا که یکی از عوامل تسریع‌دهنده در گسترش صنایع، مشاهدات و بازدیدها است. امیرکبیر در ابتدای امر با اعزام دو گروه به کشورهای

صنعتی، اولین اقدامات را ترتیب داد. «وی عده‌ای هنرآموز را تحت سرپرستی میرزا محمد تاجر تبریزی برای فرا گرفتن صنایع به مسکو و سن‌پترزبورگ و فرانسه روانه نمود.» (جوادی، ۱۳۵۰: ۲۲۶)

دومین گروه اعزامی، دانشجویانی بودند که برای تحصیل علوم و فنون روانه کشورهای اروپایی شدند. بنا بر شواهد، در مدت سه سال نخست وزیری امیرکبیر (۱۲۶۹-۱۲۶۴ ه.ق)، در سال ۱۲۶۸ گروهی به روسیه برای یادگیری صنایع فرستاده شدند که چند نفر از آنان به تحصیل هنر شیشه پرداختند. کربلایی عباس که برای یادگیری فنون به سن‌پترزبورگ رفته بود، هنر بلورسازی را برای تحصیل انتخاب نمود. (Floor, 2003: 93) بررسی تلاش‌های دولت ایران برای تولید شیشه در مواجهه با واردات، موضوع پژوهش مستقلی است که در مجال این پژوهش نمی‌گنجد.

۷. نتیجه‌گیری

شیشه‌گری سنتی که در ایران قدمتی دیرینه داشته، در دوره قاجار نیز به صورت کارگاه‌های محلی در اغلب شهرها برای تولید محصولات شیشه‌ای چون بطری و تنگ‌های کاربردی برای نگهداری و حمل عرقیجات، گلاب و ... فعال بوده‌اند.

در نتیجه رشد جمعیت و گسترش مدنیت و شهرنشینی در دوره قاجار، کارگاه‌های محلی توان برآوردن نیازهای داخلی را نداشته و از این رو بازار را برای کالاهای صنعتی وارداتی، از کشورهایی چون روسیه و انگلیس و فرانسه واگذار می‌نماید.

در دوره قاجار کشورهای اروپایی و روسیه و ترکیه، به سبب تولید انبوه کالاهای صنعتی و همزمانی آن با گسترش روابط سیاسی، بازارهای ایران را محل مناسبی برای ارائه کالاهای خود یافتند. شیشه‌های تولید ایران که به سبب گسترش شهرنشینی و افزایش تقاضا برای کالاهای مصرفی و تزئینی جوابگوی نیازهای داخلی نبوده، جای خود را به شیشه‌های وارداتی که از کشورهایی چون روسیه و انگلیس و فرانسه وارد ایران می‌گردید، دادند. تجار و بازرگانان داخلی که در این دوره از جمله واردکنندگان آثار شیشه‌ای محسوب می‌شدند، در رقابت با هم‌تایان خارجی خود که امتیازات بسیاری از دولت ایران اخذ نموده بودند، قرار می‌گرفتند. کشورهایی چون روسیه که بیشترین میزان واردات شیشه را داشتند با احداث تجارتخانه در تهران، عواید حاصل از تجارت این کالاها را نیز در خدمت بازرگانان

خویش می‌گذاشتند. در مقابل کشورهای اروپایی به سبب هزینه حمل و نقل و خسارت حاصل از شکست این محصولات، توسط بازرگانان ایرانی کالاهای خود را وارد ایران نموده و در بازار ارائه می‌نمودند. حضور کالاهای شیشه وارداتی سبب اقداماتی از جانب دولت و سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی در راستای تولید شیشه در ایران گردید.

در مجموع می‌توان گفت، شیشه‌های وارداتی در بازارهای ایران، در این دوره به وفور مشاهده می‌شود. شیشه‌های مصرفی و در سطح گسترده از روسیه و شیشه‌های تجملی و تزئینی از ترکیه و اروپا وارد ایران می‌گردد. روسیه به سبب مرزهای مشترک شمالی بازار بزرگ مصرفی را مورد هدف قرار داده بود. آثار شیشه قاجار موجود در موزه‌ها، اغلب آثار وارداتی از ترکیه، فرانسه و انگلیس و ایتالیا می‌باشند و کمتر به نمونه‌های ساخته شده در ایران برخورد می‌کنیم. حال اینکه، این آثار تاثیر بسیاری از نظر فرم، نقش و کارکرد بر شیشه‌گری ایران تا به امروز نهاده است. واردات شیشه از دوره قاجار آغاز و تاکنون نیز ادامه دارد.

پی‌نوشت‌ها

۱. بارفتن اصطلاحی است که در ایران، «به نوعی شیشه نیمه شفاف و ضخیم و منقوش و نیز بدل چینی اطلاق کرده‌اند. در نمونه‌های بارفتن، تراش از رایج‌ترین تزئینات بر روی نمونه‌ها می‌باشد.» (شیشه‌گر، ۱/۳۷۵/۲۴۵ ذیل «بارفتن») اغلب نمونه‌های بارفتن با ته‌مایه‌های صورتی و آبی مشاهده می‌شود که تراش خورده است. درباره منشأ پیدایش و چگونگی رواج این اصطلاح که از دوره قاجار در ایران معمول می‌گردد، نظر قطعی نمی‌توان داد. هرچند در مواردی از این شیشه با عنوان اپالین نیز یاد شده است، ولی در توصیف اپالین آمده است که منحصر با نقاشی تزئین و فقط در فرانسه ساخته می‌شده است. در حالیکه نمونه‌های بارفتن با تراش تزئین می‌گردد و در بسیاری از موارد از کارخانه‌های بارفتن در روسیه و کشورهای اروپایی یاد شده است. همانگونه که در توصیف اپالین آمده است، در مواردی نمونه‌های مشابه شیشه‌های اپالین توسط کارخانه‌های دیگر ساخته می‌شود. در مجموع می‌توان این عنوان را به شیشه‌های مات شیری رنگ با ته مایه صورتی، زرد و آبی اطلاق نمود که روی آن با تراش و نقاشی تزئین می‌شده است. این نوع شیشه که گاهی به عنوان بدل‌چینی نیز اطلاق می‌گردد، در روسیه و انگلیس و فرانسه ساخته می‌شد. در دوره محمدشاه قاجار که میرزا فتح خان گرمرودی برای ماموریتی سیاسی به اروپا رفته‌بود، به اقسام حبابها و ظروف بارفتن و بلور اشاره نموده

است. (گرمودی، ۱۳۴۷: ۸۰۷) شیشه‌های اپالین فقط در فرانسه تولید می‌شده‌است، در حالی که از وجود کارخانه‌های بارفتن در اغلب کشورهای صنعتی یاد شده است.

۲. اپالین به نوعی از شیشه‌های دکوراتیو که از سال ۱۸۰۰ تا ۱۸۹۰ در فرانسه ساخته می‌شود اطلاق می‌گردد که در زمان ناپلئون سوم از سال ۱۸۵۰ تا ۱۸۶۰ در اوج محبوبیت خود بود. این شیشه‌های مات و نیمه شفاف که اغلب به رنگ سفید با فام‌های سبز، آبی، صورتی، سیاه، سفید، بنفش کمرنگ و زرد می‌باشد، به سبب وجود سرب بالا در ترکیبات آن به شیشه‌های کریستال-دمی یا نیمه کریستالی نیز شهرت دارند.

این نوع شیشه‌ها متأثر از شیشه‌های شیری ونیزی قرن ۱۶م و تولیدات شیشه سفید بریستول در قرن ۱۸ بوجود آمد. بسیاری از آثار تولید شده به شکل گلدان، کاسه، فنجان، بطری‌های عطر، جعبه، ساعت و... تولید شده است. محبوبیت این شیشه‌ها که در طول سلطنت ناپلئون آغاز شده بود، در حالی است که در شهرهای مختلف کارخانجات باکارا، سنت لوئیس، Reunion و همچنین نقاط مختلف در انگلستان فعالیت می‌نمودند. همه شیشه‌های اپالین به شیوه دمی دستی ساخته می‌شد و این از ناصافی کف آن محصولات مشخص می‌شد. بر روی هیچ کدام از آثار اپالین، حکاکی دستگاه دیده نمی‌شود. بسیاری از شیشه‌های اپالین با تذهیب تزیین شده است. بر روی بعضی آنها با دست نقش گل یا پرندۀ تصویر شده است. این نوع شیشه فقط در فرانسه تولید می‌شد. در قرن بیستم به تولید نمونه‌های مشابه مبادرت ورزیدند. اغلب شیشه‌های اپالین، مارک یا نشانه‌ای ندارد.

ساخت شیشه اپالین در قرن نوزدهم در اروپا آغاز شد و «این نام نخستین بار حدود ۱۸۲۳ در کارگاه شیشه‌گری معروف باکارات در فرانسه بکار رفت و در ۱۸۲۵-۱۸۷۰ در کارگاه‌های دیگر شیشه‌گری فرانسه و سپس در دهه‌های اول قرن بیستم در انگلستان و آمریکا و ونیز رواج یافت.» (شیشه‌گر، ۱۳۷۵/۲۴۶ ذیل «بارفتن») در این زمینه تعاریف جامعی در این زمینه وجود ندارد. آنچه مشخص است این نوع شیشه‌ها در ۱۸۰۰ تا ۱۸۹۰ در فرانسه تولید می‌شود، کارخانه‌هایی چون سنت لوئیس و باکارا این نوع شیشه‌ها را تولید و به بازارهای جهانی عرضه می‌دارند. به نظر نگارنده، برخلاف نظریاتی که شیشه اپالین را همان بارفتن گویند، شیشه‌های اپالین دارای کیفیت بهتر و بدنه نازکتر از نمونه‌های بارفتن می‌باشد. که در مواردی به سبب شباهت‌های کوچک، این دو را یک نوع شیشه تلقی می‌کنند.

۳. شیشه باکارا (باکارات) توسط اسقف متز (Metz) که خواستار تشویق صنعت در روستای کوچک باکارا در ۲۵۰ مایلی شرق پاریس فرانسه بود راه اندازی شد. آثار تولیدی این کارخانه که شامل ظروف شیشه‌ای کاربردی (شیشه پنجره، ظروف غذاخوری و...) مدت‌ها از شهرت جهانی برخوردار بود «این ظروف در انقلاب فرانسه (۱۷۸۹) باقی ماندند، اما در زمان جنگ‌های ناپلئونی

بسیاری از آنان از بین رفت. در سال ۱۸۱۵ این آثار در فرای مرزهای شمال فرانسه و در کشور بلژیک یافت شدند. (شفیع پور، ۱۳۸۴: ۲۰۷)

بدین ترتیب صاحب این آثار درصدد اخذ امتیازی از کشور فرانسه برآمد و «شرکت جدید Veno che-baccarat» به مدت ۱۸۰ سال فعالیت نمود. این شرکت که بر تولیدات شیشه‌های سربی با درصد بالا (کریستال) تاکید می‌نمود و در این مدت بسیاری از تکنیک‌های جدید را در تولید بهترین کریستال‌ها توسعه داده است. در سال ۱۸۲۲ صاحب بلژیکی کارخانه، امتیاز را به فردی فرانسوی فروخت. (همان: ۲۰۸) این شرکت به سرعت به یکی از پیشرفته‌ترین کارخانه‌های شیشه‌گری در فرانسه بدل شد. همچنین در نمایشگاه‌های بزرگ در پاریس از سال ۱۸۲۳ مدال‌هایی به دست آورد. کارخانه باکارت در قرن نوزدهم کریستال‌های سربی رنگی و ظروف اپالین و بطری‌ها و جام‌های بسیار زیبا و مجسمه‌های کریستالی حیوانات و پرندگان را تولید می‌نمود. شیشه‌های هزارگل در دهه ۱۸۴۰ جایگزین تکنیک‌های بوهمی-وینیزی توسط باکارا اعمال شد و کاغذ نگه‌دارهای کریستال سربی با طرح‌های هزارگل از تولیدات آن زمان از بوهم تا ونیز گسترش یافت. (همان: ۲۰۵)

منابع

- اشرف، احمد (۱۳۵۹)، موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران دوره قاجاریه، تهران: انتشارات زمینه.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۳). المآثر و الآثار: چهل سال تاریخ ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه، به کوشش ایرج افشار، جلد ۱، تهران: انتشارات اساطیر.
- افشار، مصطفی (۱۳۴۹). سفرنامه خسرو میرزا به پترزبورگ. به کوشش محمد گلبن، تهران: کتابخانه مستوفی.
- بروگش، هینریش (۱۳۶۸). سفری به دربار سلطان صاحبقران، ترجمه مهندس کردبچه، تهران: انتشارات اطلاعات.
- تاجبخش، احمد (۱۳۸۲). تاریخ تمدن و فرهنگ ایران در دوره قاجاریه، تهران: انتشارات نوید شیراز.
- جوادی، شفیع (۱۳۵۰). تبریز و پیرامون، تهران: بنیاد فرهنگی رضا پهلوی.
- خانپور و آشوری، آرزو و محمدتقی، (۱۳۹۱)، «تلاش‌های دوران قاجار برای تولید شیشه در ایران»، فصلنامه مطالعات تاریخ فرهنگی، سال سوم، شماره ۱۲.
- دالمانی، هانری رنه (۱۳۷۸). از خراسان تا بختیاری، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران: انتشارات طاووس.
- رضایی، عبدالعظیم (۱۳۷۸). گنجینه تاریخ ایران، جلد دوازدهم، تهران: انتشارات اطلس.
- سرابی، حسین بن عبدالله (۱۳۶۱). سفرنامه فرخ خان امین الدوله، مخزن الوقایع، تهران: انتشارات اساطیر.
- شفیع پوربالدار، آسیه (۱۳۸۴). بررسی عوامل و علل پیشرفت هنر شیشه‌گری در کشورهای پیشرفته و مشکل تولید آن در ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد صنایع دستی: دانشگاه هنر تهران.

۴۰ واردات شیشه در دوره قاجار

شیشه گر، آرمان (۱۳۷۵). «بارفتن»، دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر سید مصطفی میرسلیم، جلد ۱، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.

شیشه گر، آرمان (۱۳۸۴). «آبگینه»، دانشنامه ایران، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی جلد ۱، تهران: بنیاد دایره المعارف بزرگ اسلامی.

عیسوی، چارلز. (۱۳۶۲). تاریخ اقتصادی ایران: دوران قاجاریه، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر گستره.

گرائتوسکی، آ (۱۳۵۹)، تاریخ ایران، از زمان باستان تا امروز، ترجمه کیخسرو کشاورزی، تهران: پویش.

گرمرودی، فتح‌الدین. (۱۳۴۷). متن سفرنامه فتح‌خان گرمرودی باروفا در زمان محمدشاه قاجار، به کوشش فتح‌الدین فتاحی، تهران: بانک بازرگانی ایران.

لرد کرزن، جرج. (۱۳۵۰). ایران و قضیه ایران، ترجمه ع. وحید مازندرانی؛ ج ۲، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

مهدوی و افشار، اصغر و ایرج (۱۳۸۰). اسناد تجارت ایران؛ در سال ۱۲۸۷ قمری، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

Diba Leyla s(2015), "crystal" ([/www.iranicaonline.org/articles/crystal_v6/1993/p2](http://www.iranicaonline.org/articles/crystal_v6/1993/p2))

(editor: abbas amant) <http://www.iranicaonline.org>

Floor, willem. (2003). "traditional craft in qajar iran (1800-1925)". california : mazda publisher.

